

ОБСТАВИНИ ПОХОВАННЯ І МІСЦЕЗНАХОДЖЕННЯ МОГИЛИ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Стаття пропонує деякі гіпотези щодо обставин поховання та місцезнаходження могили гетьмана. Автор піддає сумніву існуючу версію стосовно поховання Богдана Хмельницького та висовує версію про можливе поховання гетьмана в одному з підземель поблизу церкви св. Іллі, про існування яких не було достовірних відомостей. Гіпотеза спирається на результати літньої експедиції Інституту археології НАНУ 2005 р.

Тема дослідження обумовлена необхідністю встановлення об'єктивної картини обставин поховання Богдана Хмельницького та подальшої долі його могили, стосовно яких майже не існує достовірних відомостей. Б.Хмельницький був і залишається найвидатнішою особою не тільки своєї епохи, але й всього національно-визвольного руху українського народу та багатосотлітнього процесу формування української нації.

Мармурова плита, що покладена в 1954 р. в церкві св. Іллі в с. Суботів, свідчить про поховання Б.Хмельницького, але жодна з археологічних експедицій 50–70-х рр. Р. А.Юри, П. А.Горішнього¹ та інших, що мала на меті знайти і дослідити поховання гетьмана, не змогла підтвердити факт наявності поховання ані під плитою, ані в будь якому іншому місці. До цього часу, не знайдено жодних письмових свідчень сучасників про процедуру поховання, попри те, що останні дні гетьмана описані досить детально, зважаючи на історичне значення подій, які розгорталися по його смерті. Є відомості про «діаріуш» Самуїла Зорки, особистого секретаря родини Хмельницького, з якого було зроблено копію, але, яка як і оригінал, вважається втраченою². Поки що не знайдено достовірних відомостей про процедуру поховання і облаштування могили ні в листах Лазаря Барановича, ні в кореспонденції Івана Вигов-

ського, хоча ці люди, як і Зорка, були сучасниками подій і приймали безпосередню участь у поховальному обряді.

Сучасна версія поховання та подальшого розорення могили походить з нечисленних літописних свідчень, які хоч і були написані сучасними авторами, але вони, вочевидь, не були безпосередніми свідками подій, і тому достовірність наведеної в них інформації викликає певні сумніви. Так, версія з літопису Рігельмана³ про те, що польський шляхтич Чарнецький, розлючений невдалими діями проти кошового отамана Сірка, в 1664 р. спалив хутір, а кістки гетьмана і його сина просто викинув з могили, – при більш поглибленому вивченні питання, видається досить поверхневою. По-перше, тому, що навіть в ті воєнні часи існував неписаний кодекс військової етики, за яким не вбивали, за рідким винятком, тих, хто складав зброю під час битви і давали змогу викупити себе з полону, а після битви, ховали не тільки своїх загиблих, але й супротивника, віддаючи належну шану військовій старшині. По-друге, незважаючи на загальноприйняті, для того часу, руйнування та спалення захоплених міст, сіл, фортець нам невідомі свідчення, принаймні до цього часу, про знищення кладовищ, або цілеспрямовану наругу над могилами видатних діячів, за винятком, мабуть, тільки могили Мазепи.

Польський шляхтич Чарнецький мав би дотримуватися неписаного військового кодексу, згідно якого він міг би пограбувати та спалити хутір і замок, але навряд чи несанкціоновано вчинив наругу над могилою гетьмана і його сина, при чому сама кам'яна церква під час пожежі та руйнування лишилась неушкодженою. Малоімовірно, щоб Чарнецький мав особисту образу на гетьмана, бо коли Б.Хмельницький захопив його в полон під Жовтими Водами, то Чарнецький був відпущений до Чигирини без будь-якої кривди, образ і за традицією йому, як і іншим, була надана можливість викупити себе з полону⁴. Таким чином, версія Рігельмана про наругу над могилою гетьмана «оскаженілого від люті шляхтича», виглядає досить сумнівною. Цій справі – від похорон гетьмана до «розорення» його могили, притаманна одна спільна риса – майже повна відсутність письмових свідчень сучасників про ці, без сумніву, важливі події. Звичайно, можна припустити,

що під час активних бойових дій Чарнецький не залишив ніяких письмових свідчень на кшталт щоденника, або «діяриуша», або навіть військового рапорту про таку важливу історичну «акцію». Це можливо. Але що трапилося з іншими свідченнями про поховання Б.Хмельницького? Невже архієпископ Л.Баранович, відомий своїми друкованими працями з теософії, не залишив жодної згадки про похорон гетьмана, який за 3 місяці до смерті підписав універсал про його право власності на майно Чернігівської єпархії⁵ і тіло якого він особисто супроводжував з Чигирина в Суботів, виконуючи останню волю Богдана-Зиновія?!⁶ Збереглися листи І.Виговського до воеводи Зюзіна, в яких він сповіщає про дату смерті гетьмана і про майже місячне очікування поховання⁷. А через 3 дні після поховання – 29. 08. 1657 р. він, уже гетьман, підписує одним з перших, універсал, яким не тільки підтверджує попереднє право власності Барановича на майно Чернігівського монастиря, але й надає право власності на маєтності Новгород-Сіверської єпархії⁸. Це може свідчити про те, що Баранович особисто приймав участь не тільки у перевезенні тіла з Чигирина до Суботова, але й про участь безпосередньо у процедурі поховання, і при цьому він не залишив про це жодної згадки?! Так само і генеральний писар Війська Запорозького і, невдовзі по смерті Зиновія, новообраний гетьман І.Виговський, людина високоосвічена, не залишив по собі ніяких особистих архівів, спогадів, листів. З десяток універсалів загального змісту, що зберігаються в ЦДІАК України, кілька листів з «Актів Південно-Західної Русі» не містять жодного пояснення причин стосовно майже місячного очікування похорон. Зважаючи на напружену політичну ситуацію з приводу неповноліття Юрія Хмельницького та його фактичну нездатність до керівництва державою, місячний термін очікування поховання, а відтак і вирішення подальшої долі гетьманства, повинні були б мати вагомі причини. Інформація про такі причини могла б знаходитися в архівах Польщі, Швеції, Росії, Туреччини. Дипломатичні представники майже всіх цих країн були в Чигирині під час смерті гетьмана і тому, вони могли б бути присутніми і під час поховання, і за обов'язком своїм, мали б дати детальний опис події і присутніх. Але, на жаль, про такі описи невідомо.

Шукаючи відповіді на це запитання можна зробити припущення, що перенесення тіла в Суботів, при якому була присутня безліч людей⁹, і поховання тіла, про яке, поки що, не знайдено жодних документальних свідоцтв, – не одна і та сама подія. Якщо церква була збудована за життя гетьмана як родинна поховальна церква Хмельницьких, то які приготування проводилися протягом майже місяця і як, до речі, вдалося зберегти тіло під час серпневої спеки? Імовірно припустити, що церква не була добудована на час смерті гетьмана.

На користь цієї версії свідчить те, що єдиний свідок будівництва церкви, що залишив письмові свідоцтва про це, – Павло Алеппський, який відвідував Суботів у серпні 1656 р.¹⁰, спілкувався з вдовою Тимоша Хмельницького, служив службу в дерев'яній церкві св. Михайла, де був похований Тиміш, і бачив як будується кам'яна церква св. Іллі. При цьому, він був вражений величезними розмірами каміння, що його гетьман привіз з розореної неподалік мусульманської мечеті. Вражаюче велике каміння навряд чи могло бути покладене у верхів'я стінової кладки. Скоріше, воно могло бути використано на рівні фундаменту і це менш ніж за рік до смерті! А зважаючи на такий термін як будівельний сезон, то часу на добудову лишалося небагато. Навіть зараз, при більш м'якому кліматі, будівельний сезон закінчується в жовтні і починається в травні, здебільшого після Великодня. Беручи до уваги люті морози, про яких писав Боплан у відомому описі України¹¹, то з серпня 1656 р. гетьман мав не більше 2 місяців на добудову, і з травня 1657 – ще 2–3, при цьому, з початку року він вже був тяжко хворий і, вірогідно, мав багато інших більш важливих справ. Таким чином, на добудову церкви гетьман мав загалом від 2 до 5 місяців, і цього могло виявитися замало, що, відповідно, могло стати причиною затримки поховання. З іншого боку, не обов'язково, щоб гетьман особисто займався цим питанням. Це могло б бути доручено комусь з родини, або якомусь виконавцю.

Але, якщо все ж таки припустити, що церква була побудована ще за життя гетьмана в 1656 р., і якщо, ані в вітчизняних, ані в іноземних архівах не знайдеться жодного свідчення сучасни-

ків, що були присутні безпосередньо при похованні, – то можна припустити іншу версію, за якою власне поховання відбувалося за участю обмеженого кола наближених осіб та близьких родичів, які навмисно, може за попередньою згодою, не залишили ніяких письмових свідчень, а місячне очікування поховання, в такому разі виправдовувалось приготуванням якогось спеціального приміщення, яке могло б зберегти таємницю поховання гетьмана. Беручи до уваги політичну нестабільність, в яку могла потрапити і, врешті, потрапила Україна після смерті Б.Хмельницького, таке рішення могло б бути цілком виправданим, як, власне, і поки що не підтверджена версія про його пізніше перепоховання. Таким чином, якби Чарнецький або будь-хто інший, хто захотів би зажити собі подібної «слави», вчинивши наругу над могилою гетьмана, то він може і викинув би чийсь кості з могили, але навряд чи Б.Хмельницького.

На користь цієї версії також може свідчити ряд фактів, що виявилися після детального обстеження церкви св. Іллі. За результатами проведення фізичних обмірів будівлі церкви виявилися, чомусь ніким раніше не помічені, але абсолютно очевидні архітектурні невідповідності про які йдеться далі.

За припущенням Г.Н.Логвина, відомого дослідника архітектурних особливостей українських середньовічних церков, і, зокрема, Суботівської, про яку йдеться мова, ця церква є поховальною для родини Хмельницьких, але, на жаль, результати археологічних експедицій поки що не дали підстав ідентифікувати її як таку. Крім того, дослідник описуючи церкву і замчисе, згадує про підземні ходи, що вірогідно їх поєднували, знову ж таки, без будь-яких доказів. Крім того, він видає майже 2-метрове потовщення південно-західної стіни за будівельну традицію¹², ігноруючи при цьому, що в такому самому потовщенні протилежної північно-західної стіни облаштовано сходи на хори і горище, а сама південна стіна майже на 1 м довша за північну, і це при тому, що точність архітектурних елементів, які повторюються, дорівнює 1 см!

Використовуючи сучасне пошукове обладнання, розвідувальною експедицією інституту археології НАН України під керів-

ництвом Н.П.Шевченко, 24. 08. 05 р. було проведене ультразвукове обстеження південної і південно-західної стіни, і в місцях «потовщення» знайдено ознаки порожнин, які ведуть до південної стіни, вздовж якої також виявлені ознаки порожнин на глибині 10–13 м, а глибина власне порожнин сягає 2,5–5 м¹³. Вищенаведене дає змогу висунути припущення, що підземелля та підземні ходи все ж таки існують навколо Суботівської церкви, а також, що поховання Б.Хмельницького могло проводитися таємно, в присутності обмеженого кола осіб, в одному з підземель поблизу церкви, з метою збереження поховання видатної особи від воєнного лихоліття.

Поєднуючи ці припущення вірогідною видається версія, що гетьман міг бути похований або в одному з підземель поблизу церкви, або, взагалі, десь в іншому, таємному місці¹⁴, для чого і знадобився майже місячний термін приготувань. А якщо це так, то зрозумілою стає щедрість новообраного гетьмана до Барановича, так само як і мільйон золотих талярів, що отримав І. Виговський з особистої скарбниці родини Хмельницьких, під офіційним приводом про опікунство над Юрієм, якого він одразу ж усунув від фактичного керівництва країною. В такому разі, мільйон червонців і необмежена влада в державі одному і маєтності Чернігівського і Новгород-Сіверського монастирів – іншому могли б розглядатися не як підступність І. Виговського в боротьбі за владу, а як відкуп родини Хмельницького за збереження таємниці і її недоторканість.

Якщо це так, то це – мабуть за дуже важливу таємницю! Сподіваємось, що відповідь на ці питання ми зможемо отримати в найближчому часі за результатами досліджень нової експедиції, що готується за участю вчених Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології, Інституту історії та Інституту археології НАН України.

1. Звіти експедицій Інституту археології НАН України. 1970 р. – Юра Р. А., 1971 р. – Горішний П. А.

2. Герасименко Н. О. Історичні події на Україні 1657–1659 рр. – К., 1999. – С. 8.

3. Рігельман. Літопис. – М., 1847. – Т. 2. – С. 74.
4. Костомаров Н. Богдан Хмельницький. – СПб., 1859 р. – Т. 1. – С. 118–122.
5. Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДІАК України). – Ф. 51. – Оп. 3. – Од. зб. 15204. – Арк. 112.
6. Величко С. Літопис. – К., 1991. – Т. 1. – С. 207.
7. Акти Південно-Західної Русі, Т. 4, акт 3 від 16. 08. 1667, акт 8 від 26. 08. 1667.
8. ЦДІАК України. – Ф. 51. – Оп. 3. – Од. зб. 15204. – Арк. 113.
9. Літопис Самовидця. – К., 1971. – С. 75.
10. Алеппский П. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Россию в половине 17 в. описанное его сыном, архидияконом Павлом Алеппским. – М., 1898. – Вып. 4. – С. 193.
11. Боплан Г. Опис України. – Л., 1998. – С. 138.
12. Логвин Г.Н. Чигирин, Суботів. Архітектурно-історичний нарис. – К., 1954. – С. 45–47, 58.
13. Звіт експедиції Інституту археології НАН України. – Шевченко Н. П. від 24. 08. 05.
14. ЦДІАК України. – Ф. 442. – Оп. 709. – Од. зб. 123. – Арк. 1–8.

Michael Novyk

**CIRCUMSTANCES OF BURYING AND WHEREABOUTS
OF THE OF BOHDAN KHMELNYTSKYJ'S GRAVE**

The article suggests a number of hypotheses on the circumstances and location of the hetman's grave. The author doubts the existing versions of B. Khmelnytskyj's burying. He puts forward an idea that the grave is in the crypt of st. Ilya Church in Subotiv. The reasons of the delay and the secrecy of the hetman's funeral are substantiated in the article. The following hypothesis is supported by the expedition of the scholars of the Institute of Archaeology in summer 2005.

